

10. Пономарев А.М. Промышленность России в XVIII веке : к вопросу о генезисе капитализма. – Ярославль : Ярославский государственный университет, 1980. – С. 71-72.
11. Варганов А. Суздаль. Очерки по истории и архитектуре. – Ярославль, Верхне-Волжское издательство, 1971. – 208 с. // <http://www.suzdalonline.ru/history/varganov/>.
12. Описание документов и бумаг, хранящихся в московском архиве министерства юстиции. Книга одиннадцатая. Документы разрядного приказа. Московского и Владимирского столов. – Москва : Типо-литография Т-ва И. Н. Кушнерев и К^о, 1899.– Стлб. 843. – С. 366.
13. Скорий С.А., Каравайко Д.В. Комплекс селітроварних печей на Західному укріпленні Більського городища // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2008. – № 1-2. – С.117-124.
14. Ходнев А. Курс... – С. 491.
15. Федоровський О. Майдани Харківщини та майданові теорії / Олександр Федоровський // Записки ВУАК. – Київ : вид. ВУАК, 1931. – Т. I. – С. 65.
16. Шерстюк В.В. Деякі аспекти селітроварного промислу Московсько-Польського порубіжжя в першій половині – середині XVII ст. / В.В. Шерстюк // Сіверщина в історії України. – Випуск № 4. – 2011. – С. 149-152.
17. Напр.: Черняков И.Т. Градижская экспедиция / И.Т. Черняков // Археологические открытия 1986 года. – М. : Наука, 1988. – С. 348; Черняков И.Т. Отчет о раскопках Градижской новостроечной экспедиции в 1987 г. / Черняков И.Т., Шевченко Н.П. // НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 652. – Арк. 2-3, 4, 34.

Людмила Стронець (Тернопіль),
старший науковий працівник ДП ОАСУ „Подільська
археологія” Інституту археології НАН України

Історія дослідження оборонних споруд на Тернопільщині

Особливості природної топографії Подільської височини, порізаної численними притоками Дністра та Південного Бугу, річища яких лежать в глибоких долинах і мають безліч вигинів та закрутів, утворюючи численні миси, підняті на десятки метрів над заплавами річок виявили суттєвий вплив на фортифікацію.[1] Сучасна Тернопільська область займає західну частину Подільської височини, що в сукупності з особливостями історичного розвитку регіону пояснює наявність тут оборонних споруд всіх етапів фортифікаційного будівництва, характерних для Східної Європи.

Найранніші оборонні споруди на території області – це городища ранньозалізного віку, сконцентровані в основному в південній частині області (Лисичники Заліщицького, Кривче Борщівського, ТUTORIV(Федорівка) Гусятинського районів). Всі городища – мисового типу, розташовані на берегах річок Стрипа та Дністер, вздовж важливих сухопутних і водних шляхів, датуються фракійським гальштатом (голіградська група). Носіями висоцької культури у IX-VIII ст. до н. е. були збудовані перші оборонні споруди, зокрема 3-й та 4-й вали, на городищі Тербовля I „Замкова гора”.[2] Ранньозалізним віком датується городище

біля с. Лошнів Тербовлянського р-ну, хоча дискусійним залишається питання його культурної приналежності[3]. Культурний шар ранньозалізного віку виявлено на валах давньоруських городищ – святилищ Богіт (на головному і двох поперечних), Звенигород (на першому і другому), що не виключає їх будівництва у цей час з пізнішим використанням в давньоруські часи [4].

До пам'яток оборонного типу ранньозалізного віку після досліджень М. Кучери віднесено „Траянові” вали (а точніше ділянки валів), залишені племенами фракійського гальштату (голіградська група). На території Тернопільщини вони тягнуться вздовж правого берега р. Збруч до Дністра, біля сіл Гермаківка, Залісся, Кудринці, Боришківці, Вигода Борщівського р-ну.

З ранньослов'янських городищ на території області відомо лише 2 (Кровінка Тербовлянського р-ну, Опрілівці Збараського р-ну), у VIII-IX ст. їх кількість збільшується до шести. Розташовані городища на високих природно захищених пагорбах, підсилених по периметру кільцевим валом та додатковими валом з напільної сторони. Разом з городищами синхронно існували поселення та могильники.

З давньоруських часів відомо 96 городищ. В волинській частині вони в основному займають останці, вершини окремих пагорбів Кременецьких гір. Серед них найважливішими є комплекс городищ Уніас, що відігравав роль адміністративно-господарського центру, городище Стіжок та городище на Замковій горі в Кременці.

Городища в південній частині області розташовувались на високих добре захищених стрімкими ярами мисоподібних берегах рік, підсилених системою оборонних укріплень – ескарпів, валів з ровами. З напільної сторони до них примикали поселення-супутники або торгово-ремісничі посади. Навколо городищ розташовувались поселення. Окремо виділяється городище-пристань біля с. Семенів (Зеленче), розташоване на високому березі р. Серет, що входило у склад давньоруського міста Тербовлі [5].

На території області знаходиться культовий комплекс давньоруських городищ-святилищ, що концентруються в середній течії Збруча в горах Медоборах (Богіт, Дзвенигород і Говда). Датуються X - сер. XIII ст. [6].

З часів Галицько – Волинського князівства про існування оборонних споруд на Поділлі літописи мовчать. Пояснення цьому знаходимо у працях історика Никандра Молчановського кінця XIXст. На думку дослідника Пониззя (Поділля) відігравало особливу роль по відношенню до Галичини й Волині, виконуючи функцію своєрідної, "буферної" зони між руськими землями і кочовим степом. Галицько-волинські князі з огляду на виключне стратегічне положення цього краю, надали йому певну політичну самостійність [7]. Відсутність в літописі даних про міста Пониззя, є свідченням певної незалежності цієї землі, яка не попадала в поле зору літописця доти, доки не опинилася в сфері інтересів політичних кіл Галицько-Волинської Русі. З цього випливає, що Пониззя могло бути уфортифікованим настільки, наскільки цього вимагало його порубіжне положення [8].

Літопис однак залишив свідчення про оборонні споруди золотоординської доби в волинській частині області. В 1241 році монголо-татари, рухаючись на захід, не змогли взяти добре укріпленого, природно захищеного (на високій Замковій горі) Кременецького замку. „...а коли Батий побачив, що Крем'янець і город Данилів неможливо взяти йому, то відійшов од них”[9]. Але вже в 1259 році Бурундай, який вдруге привів війська на терени краю, наказав розібрати укріплені замки в Кременці, Данилові, Стіжку (два останні в Шумському районі). Василько, брат Данила Галицького, був змушений виконати наказ Бурундая і „Крем'янець розметав”, а „ Лев (син Данила Галицького) розкидав [городи] Данилів і Стіжок” [10]. Але вже в др. пол. XIVст. писемні джерела фіксують на Волині 6 городів (слова „городи”, „твержа” використовувались в джерелах XIV-XV ст. на означення оборонних поселень, а в XVI ст. використовується термін „замок”). Серед них Кременець, Стіжок, Данилів, Шумськ. Всі вони перераховані в відомому польсько-литовському договорі 1366 року [11]. Джерела XV ст. вже згадують про городи Кременець, Збараж, Колоден, Вишнівець. Стіжок і Шумськ, очевидно втратили свій оборонний характер, а Данилів припинив своє існування [12].

На волино-подільському пограниччі в XIV ст. Дмитром Корибутом на місці давньоруського городища, літописного Збаража (сьогодні с. Старий Збараж Збараського р-ну), побудований замок, який в XV - XVI ст. став резиденцією князів Збараських і з огляду на місцезнаходження здійснював адміністративно-фіскально-сторожеві функції [13].

Починаючи з др. пол. XVI ст. землі сучасної Тернопільщини адміністративно належали до Галицької землі Руського воєводства і були південно-східними окраїнами Речі Посполитої. Постійну загрозу на півдні становили Османська імперія і Кримське ханство. Через територію області проходили Чорний, Кучманський і Волоський татарські шляхи, якими здійснювались набіги на подільські і галицькі землі. З тих часів залишилися замки в Тернополі, Бережанах, Чорткові, Підзамочку Буцацького р-ну тощо.

Дослідження оборонних споруд на території області, як і взагалі археологічних пам'яток, пройшло кілька етапів.

- (кін. XVIII ст. – перш. пол. XIX ст.) період зацікавлення предметами минушини, їх колекціонування, формування музейних колекцій, спроба систематизації, публікація матеріалів;

- (сер. XIX ст.- 40-і роки XX ст.) початок наукових досліджень,
- (40-50-і роки XX ст. – кін. XX ст.), радянський період;
- (кін. XX ст. - поч. XXI ст.), українська доба.

Зацікавлення археологічними пам'ятками співпадає в часі із входженням західноукраїнських земель до складу австрійської імперії після падіння Речі Посполитої. Відень у 70-80-х роках XVIII ст. провів низку заходів, спрямованих на модернізацію суспільних відносин в державі. Наслідками

цих реформ в Галичині стало зацікавлення проблемами національного відродження з боку української інтелігенції [14].

Так, письменник Ян Ліппоман у своїй відозві просить людей задуматись над тим, чи варто обкрадати могили, гробниці, нищити стародавні культурні цінності і просить населення зрозуміти, що „в такий спосіб ми обкрадаємо себе і назавжди знищуємо свою історію” [15].

Початковий етап зацікавлення археологічними знахідками на території області підпадає під схему загальноприйнятої європейської періодизації і відповідно ділиться на археологію доби просвітництва, романтизму та позитивізму.

Археологія доби Просвітництва. Археологічні знахідки зосереджувались в приватних колекціях, зрідка, в перших збірках публічного характеру, як наприклад, у створеному в 1805 р. Кременецькому ліцеї.

Видатним представником доби просвітництва можна гідно назвати графа Яна Потоцького, який був піонером археології, видатним вченим та інтелектуалом. Я. Потоцький походив з гетьманської гілки цього магнатського роду, пов'язаного з Україною з XVI ст. Інтерес Я. Потоцького до „скіфів і слов'ян викликаний тим, що Потоцькі посідали в цьому краї велетенські земельні володіння і „grand-seigneur” хотів пояснити собі та іншим ті зміни, які відбувалися тут протягом століть. Він проводив розкопки могил, збирав і видавав найдавніші мапи понтійського узбережжя, подавав короткі розповіді про праісторію тих губерній, в яких відшукував місцеперебування слов'ян та скіфів”, - писав дослідник його життя, видатний славіст та спеціаліст в галузі історії культури, уродженець м. Тернополя А. Брюкнер [16].

Я.Потоцький вперше звернув увагу на городища і пов'язував їх з діяльністю людей в давні часи. Останні свої праці, пов'язані зі студіями основ археології найдавніших часів, опублікував в Кременці, незадовго до смерті [17].

Романтична археологія є свого роду національною археологією, зверненою до передісторичних предків європейських народів, до їх героїчності, шляхетності. Початок доби пов'язуються з появою у 1818 році в журналі молодих літераторів з Кременця праці „O Slowianszczyzynie przed chrescijanstwem”[18] Адама Чарноцького, відомого під псевдонімом Зоріан Доленга Ходаковський. Після розгрому Наполеона автор переховувався на Волині, де проводив свої студії. Перебував він і на території Тернопільщини, зокрема в Кременці, Вишнівці, Лозах. Провів перші археологічні дослідження в пошуках слов'янських старожитностей.

Найважливіша подія в археологічному світі, що торкається теренів області цієї доби, - це виявлення в 1848 році в р. Збруч біля с. Городниця Гусятинського р - ну скульптури слов'янського бога, ідола Святовіда. Ідол, висотою 257 см і вагою понад півтони, переданий власником цих земель Мечиславом Потоцьким в музей Краківського наукового товариства.

Археологія доби позитивізму пов'язана з іменем Володимира Дідушицького, його багатю приватною колекцією старожитностей та утворення приватного Природничого музею ім. Дідушицьких у Львові. З

території Тернопільщини походить окраса колекції Дідушицького – знаменитий Михалківський скарб (скарб золотих речей раннього залізного віку, виявлений в 1878, 1896 роках біля с. Михалків Борщівського району).

На сер. XIX ст. припадають перші спроби систематизації накопичених знань про давні могильники, городища. М. Балінський та Т. Ліпінський в 1844 році видають працю описового характеру про залишки давніх укріплень у Теребовлі, Завалові, Звенигородці [19]. Прогресивна громадськість краю, скориставшись успішною виставкою старожитностей з Галичини під час виставки у Відні в 1873 році, звернулися безпосередньо до австрійського цісаря з письмовим проханням захистити від розорення історичну спадщину народу. В цьому ж році було проведено реформу консерваторської служби, змінено назву комісії на „цісарсько-королівську комісію для дослідження та охорони пам’яток”, що відразу надало цій інституції більшої ваги. На державному рівні під страхом накладання штрафу, арешту або фізичного покарання заборонено самовільно розкопувати історичні об’єкти та пам’ятні місця [20].

Наукові дослідження теренів краю пов’язані з утворенням в 1876 році у Львові Крайового Археологічного Товариства. Системні археологічні дослідження на галицькому Поділлі започатковані представником Віденської центральної комісії пошуків і збереження пам’яток старовини Антоні Кіркором, який провів численні археологічні розвідки на значній території від Збруча на сході до Стрипи на заході. В 1877 році А. Кіркор відкрив і провів дослідження на давньоруському городищі в Пищатинцях Борщівського р-ну (локалізоване в 1991 році М. Сохацьким), в 1878 році були проведені розвідки на городищі в Більче-Золотому Борщівського р-ну. 1882 року науковець досліджує гряди Медоборів, зокрема довкола місця знайдення Збруцького ідола. Обстежив урочища Свята гора, Куль-Баба, Звенигород, Скельки, Бабина долина, Кругла Гірка, Соколиха, Замчисько, Богит, Дівич гора. У своїх працях дослідник аналізує городища Звенигород, Богит, дає їм історичну інтерпретацію. Намагається вловити різницю між Збручанськими та Дністровськими городищами [21]. А. Кіркор досліджує давньоруське городище в Старому Збаражі. На правому березі нижньої течії Збруча ним в 1878 році обстежені „Траянові” вали, які тягнуться вздовж річки на протязі 21 км. Як результат було опубліковано короткий опис валів та схему їх розташування. При цьому було висловлено припущення, що обстежені ділянки валів могли належати одному суцільному валу, знищеному часом. (Цю думку вже в 90-их роках спростовує дослідник М. П. Кучера після детальних археологічних досліджень. Зокрема він стверджує, що первісно суцільного валу не було, а оборонну лінію tworили ділянки валів в поєднанні з природними перешкодами – стрімким кам’янистим обривом правого корінного берега Збруча [22].

Цінними є дослідження, проведені В. Демитрикевичем на Семенівському городищі в урочищі Замчисько (правий берег Серету), яке пов’язується з торгово-ремісничим посадом та річковою пристанню

літописної Теревовлі. Обстеження цього городища проводилися експедиціями і в пізніші часи, але археологічних розкопок, крім Деметрикевича на ній ніхто не проводив [23].

В 1892 році в Тернополі виникає історико-краєзнавчий науковий гурток, який досліджував історію і культуру Західного Поділля. 15 квітня 1913 року офіційно відкрито „Музей Подільський”. На час його відкриття у фондах налічувалось 10 тис. експонатів. Значну частину їх становила археологічна збірка.

На поч.ХХст., на посаду окружного консерватора праісторичних пам'яток призначений талановитий дослідник археологічних пам'яток Богдан Януш. Тісна співпраця з Подільським музеєм в Тернополі сприяла написанню у 1926 році книжки „Минуле і сучасне Тернопільського воєводства”. Це була перша археологічна публікація зведених матеріалів з Поділля. Б. Янушем досліджувалось городище РЗВ і давньоруського часу в ур. Замчище біля с. Крутилів Гусятинського р-ну. Ним здійснювались описи і поверхові дослідження „Траянових” валів в нижній течії Збруча [24].

В др. пол. ХІХст. українська наукова еліта вийшла з ініціативою про створення громадської організації, яка б презентувала досягнення українців в науковій сфері. У 1873 році утворено НТШ(Наукове Товариство ім. Т. Шевченка), яке активно включається в роботу по дослідженню теренів краю. А з приїздом до Львова на поч. ХХ ст. М. Грушевського, який очолив цю наукову інституцію, товариство перетворилось на малу українську академію наук зі своїм друкованим органом – „Наукові записки НТШ”. На Тернопільщині активно працюють члени НТШ: Олександр Цинкаловський, Юрій Полянський, Ярослав Пастернак.

Олександр Цинкаловський – важлива постать в історії дослідження археологічних пам'яток у волинській частині Тернопільщини. Українець за походженням, родом з Володимира-Волинського, закінчив Варшавський університет, спеціалізуючись на загальній і церковнослов'янській археології. Після закінчення працював, як архівіст в НТШ(а), збираючи для музею знахідки з Волині. В 30 – их роках ХХст. О. Цикаловський обстежив велику кількість пам'яток, зокрема давньоруське городище Уніас. Матеріали увійшли в „Матеріали вивчення Волині і Волинського Полісся”[25].

У 1925 році Юрій Полянський проводить дослідження городища княжого періоду в присілку Миколаївка на Заліщанщині [26]. Завідуючий музею НТШ(а) Ярослав Пастернак здійснює перші дослідження Теревовлянського замку[27]. В той же час польський архітектор Б. Гверкен проводить широкі наукові дослідження оборонної споруди пізнього середньовіччя – Язлівецького замку. В 1967 році у Варшаві вийшла його монографія „Замок Язловецький” з докладним аналітичним матеріалом, з визначеними етапами будівництва, з порівняльним аналізом у контексті регіону та Європи[28]. Це дослідження є прикладом ґрунтовної історико-архітектурної монографії з середньовічної фортифікації [29] .

Під час німецько-радянської війни (1941 - 1944 роки) про дослідження пам'яток не йдеться, але покажемо той факт, що Тернопільський музей

працював і приймав відвідувачів. Завдяки подвижництву завідувачки музею С. Садовської музейні колекції, в тому числі і археологічна, були врятовані від грабунку в 1943 році і під час бомбардувань в 1944-ому.[30].

Починаючи з 50-их років на території області над дослідженням оборонних споруд працювали представники різних археологічних шкіл, зокрема львівської, київської, московської, ленінградської.

Львівська археологічна школа в післявоєнний період була представлена двома інституціями – Львівським відділенням Інституту археології АН УРСР та Львівським історичним музеєм. У 1949 р. Верхньодністрянська експедиція під керівництвом О. Ратича провела дослідження давньоруських городищ, розміщених поблизу Дністра, зокрема на городищах в Заліссі, Коропці, Стінці [31]. У 1956 р. Тернопільська археологічна експедиція Львівського історичного музею під керівництвом І. Свешнікова здійснила розвідки вздовж середньої течії р. Серет. Експедицією були обстежені городища в селах Федорівка (сьогодні Гусятинський р-н), Більче-Золоте (Борщівський р-н)[32]. В рамках дослідження військового зодчества західноруських земель X-XIV ст. представником ленінградської археологічної школи П. Раппопортом в 1963 р. вивчались оборонні укріплення на території області. Ним, зокрема, приділено значну увагу дослідженню городищ у Зеленче і Семенові. Дослідник виділив на великому городищі (між Серетом та Гнізною) дві частини. Він вважав, що це дитинець та посад давнього міста [34]. Експедиція під його керівництвом провела дослідження на городищах в селах Городище, Капустинці, Мушкатівка [35]. П.Роппорт обстежив також Замкову гору в Кременці, після чого був зроблений висновок, що перші кам'яні укріплення тут були збудовані у другій половині XIII-XIV ст.[36].

У другій половині 1960-х років активізуються археологічні дослідження Тернопільського краєзнавчого музею. Це пов'язано з іменем І. Герети. У 1975 р. І.Герета провів обширні дослідження на півдні області в Борщівському, Чортківському, Буцацькому районах. У 1970-1990-х роках до археологічних досліджень музею долучились О. Ситник, М. Левчук, Б. Строць, М. Ягодинська та О. Гаврилюк. Відкрито чимало нових городищ ранньозалізного віку та давньоруського часу. Завідувач Заліщицького відділення Тернопільського краєзнавчого музею В. Олійник в 1990-х роках проводить дослідження на території Заліщицького та Чортківського районів. Ним досліджено городище поблизу с. Синьків Заліщицького р-ну [37]. Тоді ж активно долучається до дослідження археологічна експедиція Борщівського відділу Тернопільського краєзнавчого музею на чолі з М. Сохацьким. Було виявлено, локалізовано, обстежено значну кількість городищ ранньозалізного віку, давньоруського часу, середньовічних замків на території Борщівського району [38].

У 1970-1980-х роках працювала Тернопільська (пізніше Дністровська) археологічна експедиція Київського державного університету під керівництвом Ю. Малєєва. Головною темою зацікавлень дослідника Були пам'ятки ранньозалізного часу, зокрема городища культури гава-голігради.

Експедиція сконцентрувала свою діяльність на півдні Тернопільської області в Борщівському та Заліщицькому районах.

У 1970-1980-х роках на Борщівщині дослідження городищ княжого періоду та „Траянових” (Змієвих) валів проводив Михайло Кучера. Зокрема, він заперечив загальноприйнятту версію про зв'язок валів із правлінням римського імператора Траяна (98-117рр). Спираючись на ґрунтовні дослідження, довів, що городища датуються ранньозалізним віком (культура гава-голігради). Дав свою інтерпретацію назви „Траянових” валів. („Троян” в перекладі з молдавської та румунської – кучугура, насип, вал). Проводив також дослідження давньоруських городищ поблизу с. Мушкатівка [39] та с. Устя [40].

Починаючи з 1984 р., на території Західного Поділля активні дослідження здійснювала Прикарпатська експедиція Інституту археології АН СРСР під керівництвом І. Русанової та Б. Тимошука. В коло зацікавлень дослідників потрапили язичницькі городища – святилища Х-ХІІІ ст. на Збручі. В ході робіт виявлено залишки культових, житлових та оборонних споруд Х-ХІІІ ст. У 1984 р. експедиція провела дослідження на Замковій горі в Тереховлі. Також було оглянуто городище в с. Семенів [41].

У 1986-1988 рр. дослідження в Тереховлі продовжував Б. Тимошук спільно з М. Ягодинською (начальник Давньоруської археологічної експедиції Тернопільського краєзнавчого музею). Роботи проводились на городищі та поселенні на Замковій горі. Упродовж другої половини 1980-х рр. експедиціями під керівництвом І. Русанової, Б. Тимошука та М. Ягодинської обстежені городища-святилища в ур. Богіт біля с. Городниця, ур. Звенигород та ур. Говда біля с. Крутилів Гусятинського р-ну [42].

В 1988 р. архітектурно-археологічний загін Звенигородської експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом В. Черноуса проводив розвідки в м. Тереховлі та смт. Микулинці з метою з'ясування умов залягання культурного шару давньоруського часу. Внаслідок його роботи з'ясовано, що замок кінця ХVІ ст. в Микулинцях збудовано на місці городища ХІ-ХІІІ ст. [43].

На городищі Уніас біля с. Антонівці Шумського р-ну проводив свої дослідження О. Гаврилук [44]. Вагомий внесок у дослідження давньоруських городищ Тернопільщини зробила М. Ягодинська. Нею проведено розкопки пам'яток у м. Тереховлі (Замкова Гора,), с. Крутилів (Замчище,), Старому Збаражі (Замкова Гора, Бабина Гора) та здійснені численні розвідки на території області [45].

Перше десятиліття нинішнього століття знаменується активною роботою на теренах області Тернопільської обласної інспекції охорони пам'яток історії та культури, що утворилася в результаті реорганізації Тернопільського обласного краєзнавчого музею та структури Інституту археології НАН України – ДП ОАСУ „Подільська археологія”. Ці організації, очолювані досвідченими археологами М. Ягодинською і Б. Строценем, згуртували навколо себе молодих науковців. Це – В. Ільчишин, О. Дерех, С. Грабовий, М. Бігус, М. Строць, А. Загородній, А. Чокан. В результаті розвідувальних робіт відкрито та обстежено 12 городищ.

Проводились археологічні дослідження на території Тернопільського [46], Кременецького [47], Скалатського [48], Терехівського [49], Червоногородського замків [50]. Південно-Тернопільською експедицією Заліщицького краєзнавчого музею під керівництвом В.Олійника в 2007 році досліджувався замок XVIIст. (с. Новосілка Заліщицького р-ну). Досліджено культурний шар XVIIст. [51].

З 2004 р. до досліджень пам'яток, оборонних споруд слов'янського часу та княжого періоду долучився львівський археолог Роман Миська. Він відкрив два городища та локалізував три поблизу с. Біла Чортківського р-ну, обстежив городище поблизу с. Нова Гута Монастирського р-ну, провів стаціонарні дослідження в м. Терехів [52].

В цьому ж році проводяться дослідження Збаразького замку експедицією Інституту археології Львівського національного університету ім. І.Франка [53]. Галицькою археологічною експедицією Інституту археології НАН України очолюваною М. Філіпчуком в 2006 році обстежено узбережжя ріки Золотої Липи. Виявлено 4 давньоруських городища [54]. Аспірантом Інституту Б. Завітиєм здійснено розріз валів та частково досліджене городище ранньозалізного віку в с. Лошнів Терехівського р-ну [55].

Кандидатом архітектури О. Пламеницькою за даними візуального обстеження та наявними архівними матеріалами прослідкована будівельна історія Сидорівського замку, що в Гусятинському районі. На її думку датування замку першою половиною XVII ст. потребує істотного уточнення, оскільки він демонструє дуже архаїчні розпланувальні способи організації оборони, зокрема наріжники з вежами, що тяжіють до типу давнього ядра замку XIV ст. в Язлівці [56].

Співробітник Бережанського державного заповідника В. Параций протягом 2000- 2007 років на основі візуального обстеження та матеріалів місцевих інвентарів здійснив науковий огляд чотирнадцяти пізньосередньовічних замків в басейні річки Золота Липа. Їх топографічна прив'язка та ситуаційний аналіз є підґрунтям для подальших археологічних досліджень [57].

Отже:

- початковим етапом вивчення оборонних споруд на території області вважаємо кін. XVIII-перш. пол. XIXст. – період колекціонування старожитностей, що походили в більшості з городищ, формування музейних збірок, публікації каталогів старожитностей. Цей період став підосновою для подальших наукових досліджень;

- професійні археологічні дослідження оборонних споруд в межах басейну рік Стрипа, Серет та Збруч розпочалися в другій половині XIX ст.; більшість їх стосувалась обстеження території;

- на початку XX ст. праця дослідників націлена на систематизацію відомих пам'яток;

- у міжвоєнний період до археологічних досліджень активно долучаються члени НТШ (О. Цинкаловський Ю. Полянський, Я Пастернак);

- у другій половині ХХ ст. на території області оборонні споруди вивчаються представниками різних археологічних шкіл: львівської (О.Ратич, І.Свешніков), київської (Ю. Малеев, М.Кучера), лєнінградської (П.Раппопорт), московської (Б.Тимошук, І.Русанова). З др. пол. ХХст. до цих досліджень долучається Тернопільський обласний краєзнавчий музей, відділи музею – Борщівський та Заліщицький. Більшість досліджень мали розвідковий характер, рідко проводились розкопки великими площами;

- до найбільш досліджених пам'яток належать комплекс городищ-святилищ на р. на річці Збруч та городища і замок Терєбовлі (І. Русанова, Б. Тимошук, М. Ягодинська);

- початок ХХІст. знаменується активізацією наукових досліджень оборонних споруд структурами Інституту археології НАНУ а також активною роботою по виявленню пам'яток, їх локалізації, інвентаризації Тернопільською обласною інспекцією охорони пам'яток історії та культури. До них долучаються Інститут археології Львівського національного університету ім. І. Франка (М. Філіпчук, Н. Білас, Р. Миська, Б. Завітій), Львівський інститут „Укрзахідпроектреставрація”;

- починаючи з 2000 – го року активно досліджуються оборонні споруди пізнього середньовіччя. Археологічними дослідженнями охоплено замки в Терєбовлі, Збаражі, Старому Збаражі, Кременці, Тернополі, Скалаті, Ниркові Заліщицького району;

- більше ста років тривають дослідження оборонних споруд різних історичних періодів на території області. Але відсутність плановості в дослідженнях, хаотичність та фрагментарність в поєднанні з руйнацією пам'яток оборонного типу, що здійснюється під впливом, як природного так і антропогенного факторів, не дозволяє назвати цей стан задовільним. Потрібні реальні державні програми та подальші ґрунтовні дослідження.

Література

1.О. Пламеницька. Початок мурованого оборонного будівництва на Поділлі //Архітектурна спадщина України, № 1, 1994 р.)

2. Ягодинська М. Звіт про результати досліджень городищ біля м. Терєбовля та м. Шумськ у 2004 році. Тернопіль, 2004. (машинопис) // Архів Тернопільської обласної інспекції охорони пам'яток історії та культури

3. Василь Ільчишин. До питання про культурну атрибуцію шару ранньозалізного віку на городищі Терєбовля І //Волино-Подільські археологічні студії. Вип.ІІІ. Пам'яті Ю.М. Малеева (1941-2006), Луцьк:, 2012, С. 207. Б.І. Завітій. Городища ранньозалізного віку у верхньому і середньому Подністер'ї//Вісник інституту археології Львівського університету ім. І Франка, 2011. Вип. 6. С.5-7)

4. И. П. Русанова, Б.А. Тимошука Языческие святилища древних славян. Москва:,1993, С.33,38

5. Б.А. Тимошук. Восточные словене: от общины к городам. – М.: 1995, С.233)

6. И.П. Русанова, Б.А. Тимошук. Языческие святилища древних славян. Москва:, - 1993, С. 37.

7. Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. (Преимущественно по летописям) // Сборник сочинений университета св. Владимира. - Киев, 1886. - Вин. VIII. С.101-102.
8. О. Пламеницька. Початок мурованого оборонного будівництва на Поділлі //Архітектурна спадщина України, № 1, 1994 р.).
9. Літопис Руський, К., 1989, С.398).
10. Літопис Руський, К., 1989, С.421.
11. Довнар-Запольський М.В. Из историил итовско-польской борьбы за Волинь (Договоры 1366 г.). К., 1896. – С. 3-4, прим.3.
12. Володимир Собчук. Межа оборонних споруд Південної Волині(серед. XIV – 1-а пол. XVIIст.//Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині: Збірник наукових праць/Під ред. В. Собчука. – Кременець: Кременецько -Почаївський державний історико-архітектурний заповідник. - Тернопіль,2006. - С.19)
13. Марина Ягодинська. Збараські оборонні споруди (за матеріалами археологічних досліджень біля с. Старий Збараж)//Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Вип. 20, ч. I. К.; 2011, С.96-100).
14. Василь Рудий. Галицька земля XI-XIVст. в українській історіографії // Археологічні дослідження Львівського університету, 2006. – Вип. 9. С. 157.
15. Lippoman I. Zastanowienie sie nad mogilamy, pustemi siedliskami, zamczyskami, okopami, zmijowemi walami. Wilno, 1832. S. 8-12).
16. Bruckner A. Literatura polska: początki, rozwój, czasy ostatnie. Warszawa [b.r.w.].S. 159. Пор.: Potocki J. Histoire ancienne du ouvernement de Podolie. Pour servir de suite a l'histoire primitive des peuples de la Russie. St. Petersburg, 1805.).
17. Яцек Лех. З історії польсько-українських зв'язків в археології(кін.XVIIIст. – 1939р.)//Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів,2006. – Вип.9. С. 19).
18. *Chodakowski Dolega Z.* O Sławiąszczyźnie przed chrześcijaństwem // Ćwiczenia naukowe. Oddział Literatury. Tom II. Nr. 5. S. 3–27. Krzemieniec, 1818; *EjUSD.* O Sławiąszczyźnie... // Pamiętnik Lwowski. Tom I, nr 1. Lwów 1819, S. 17–48.
19. Balinski M., Lipinski T. Starozyta polska pod wzgadem historycznym, geograficznym I statystycznym opisana. – Warzhawa, 1844. – t.2).
20. Demetrykiewicz W. Konserwatorstwo dla zabytkow archeologicznych. Krakow. S. 58).
21. Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1882 // ZWAK. 1883. S. 53-56)
22. Кучера М.П. „Траянови” вали Середнього Поднісров'я//”Археологія”, №4, 1992. С. 46).
23. Роман Миська. Дослідження А. Кіркора та В. Демитрикевича в околицях Тербовлі, Чернівці, 2008).
24. Janusz B. Zabutki przedhistoruczne Galicyi wschodniej. – Lwow, 1918/ - S. 47-48).
25. О.Гаврилюк. Давньоруське городище Уніас IX-XIIIст.//Наукові записки. Вип.ІІІ. – Тернопіль, 2003, С.59.
26. Полянський Ю. Нові археологічні знахідки з Галичини // ЗНТШ. Т. СХІХ. Львів,1928. С. 23).
27. Пастернак Я. Археологія України. Торонто, 1961. С. 561.
28. Bohdan Guerguin. Zamek Jazlowiecki – Warszawa, - 1967, - S. 152.
29. О. Пламеницька. Початок мурованого оборонного будівництва на Поділлі //Архітектурна спадщина України, № 1, 1994 р.).
30. Ярослава Гайдукевич. Стефанія Садовська //Наукові записки. Випуск ІІІ. Тернопільський обласний краєзнавчий музей. – Тернопіль, 2003, С.25).

31. Ратич О. О. Археологічні розвідки на верхньому Дністрі в 1949 р. // АП УРСР. Т. V. К., 1955. С. 158-164.).

32. Свешніков І. К. Археологічні роботи Львівського історичного музею в 1952 - 1957 рр. // Археологічні роботи музею в 1952-57 рр. Львів, 1959. С. 3-29.

34. Роман Миська. Історія дослідження пам'яток княжого періоду в межиріччі Стропи і Збруча//Археологічні дослідження Львівського університету ім. І. Франка, Львів, 2005, С. 306.

35. *Раппопорт П. П.* Отчет о работе отряда по изучению крепостей в 1963 году НА ИА НАН Украины. Од. зб. 1963/15. С. 11-18. (рукопис) 36. Раппопорт П. Военное зодчество западнорусских земель X-XIV вв.//МИА. – №140. – Ленинград: Наука,1967).

37. Малеев Ю. Богатирська застава на Дністрі // Галич та Галицька земля в державотворчих процесах України (Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції). Івано-Франківськ-Галич, 1998. С. 16-19; *Олійник В.* Дослідження давньоруських пам'яток на півдні Тернопільщини // Галич та Галицька земля в державотворчих процесах України. С. 31-33).

38. *Сохацький М.* Археологічні роботи Борщівського краєзнавчого музею в 1991-93 рр.// Літопис Борщівщини. Борщів, 1993. Вип. III. С. 10-22. Сохацький М. Оборонні замки на Борщівщині(сучасний стан збереження та перспективи досліджень)//Літопис Борщівщини. Науково-краєзнавчий збірник. – Борщів,1994. – Вип. I. С.4 -15).

39. Кучера М. П. Дослідження городищ на Волині та Поділлі // Археологія. 1979. № 29. С. 70.).

40. Кучера М. П. Обследование городищ в зоне водохранилища Могилев-Подольской ГЭС на Днестре // Археологические памятники Среднего Поднестровья. К., 1983. С. 97).

41. Русанова И. П. Отчет о работе Прикарпатской экспедиции ИА АН СССР в 1984 году НА ИА НАН Украины. Од. зб. 1984/97 (рукопис). *Тимошук Б. А.* Исследования в Теребовле // АО 1986 г. М., 1988. С. 341-342).

42. Ягодинська М. О. Археологічні дослідження давньоруського святилища XII-XIII ст. Західному Поділлі // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в II пол. першого – на початку другого тис. н.е. Чернівці, 1994. С. 54-56).

43. *Чорноус В. О.* Розвідкові роботи у Теребовлі та Микулинцях Тернопільської області // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 1991. С. 101.

44. *Гаврилюк О. М.* Дослідження давньоруського археологічного комплексу поблизу с. Антонівці на Тернопільщині // Джерела. Вип. 1. 1994. С. 101-109.

45. Ягодинська М.О. Поганські святилища на Збручі // Тези доповідей і повідомлень I-ої Тернопільської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. Тернопіль,1990. С. 68-69; *Ягодинська М. О.* Археологічні дослідження давньоруських пам'яток на Західному Поділлі // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 1991.С. 104-106; *Ягодинська М. О.* Слов'янський могильник Старого Збаража // Джерело № 1, Тернопіль, 1994. С. 137-145; *Ягодинська М. О., Виногородська Л. І.* Археологічні дослідження в м. Теребовлі Тернопільської обл. та його околиці в 2002 р. // АБУ в 2001-2002 рр. К., 2003. С. 299-302).

46. Строць Б. Звіт про археологічні дослідження(шурфування) біля Тернопільського замку в 2007 році).

47. Строць Б. Звіт про археологічні дослідження (нагляд за геологічними шурфуванням) на території Кременецького замку у 2008 році. Архів ІА НАНУ).

48. Строць Б. Звіт про археологічні дослідження Скалатського замку в 2007 році. Богдан Строць, Людмила Строць. Звіт про археологічні дослідження Скалатського замку в 2008 році; Архів Інституту археології НАН України. Строць Л.Д. Археологічні дослідження Скалатського замку у 2008 році // Археологія і давня

історія України. Вип. 2. Археологія Правобережної України. – К.: Інститут археології НАН України, 2010, С.249-253).

49. Могитич Р., Лагуш З. Архітектурно-археологічні дослідження м. Теревовлі Тернопільської області//Вісник Ін-ту«Укрзахідпроектреставрація». – Львів, 1997. – Ч.6. – С. 19-22. Ягодінська М. Виногородська Л. Археологічні дослідження в м. Теревовля Тернопільської області та його околиці в 2002 році//Археологічні відкриття України 2001-2002рр.Київ, -2003р.), 50. Гльчишин В. Про результати дослідження багатощарового поселення Нирків II урочище Червоне Заліщицького району на Тернопільщині у 2009 році// Гомін віків. Науково-краєзнавчий літописний збірник Заліщанщини. — Заліщики, 2010. — Вип.1. — С. 19-20).

51. Василь Олійник. Дослідження Південно-Тернопільської археологічної експедиції//Гомін віків. Науково-краєзнавчий літописний збірник Заліщанщини. — Заліщики, 2010. — Вип.1. — С. 15).

52. Миська Р.Г. Погоральський Я.В. Дослідження городищ поблизу с. Біле на Чортківщині // Археологія і давня історія України. Вип. 2. Археологія Правобережної України. – К.: Інститут археології НАН України, 2010, С.211-219 Миська Р. Літописний Теревовль у світлі археологічних джерел//Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.Вип.14. – Львів: Ін-т українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 2010. С.313.)

53. Білас Н. Оборонні споруди Збарзького замку за результатами археологічних досліджень//Вісник інституту археології. Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2007. Вип.2, ст. 143-154.

54. Інститут археології НАН України, відділ археології ранніх слов'ян Галицька археологічна експедиція. Звіт про проведення обстежень археологічних пам'яток на узбережжі р. Золота Липа (Перемишлянський р-н Львівської області; Бережанський, Підгаєцький та Монастирський р-ни Тернопільської області) у 2006 р.).

55.Б. І. Завітій. Дослідження лошнівського городища ранньозалізного віку та його околиць у 2008 р.// Вісник інституту археології Львівського національного університету, 2009. Вип. 4. С.111-129).

56. Пламеницька О. Сидорівський замок XVI-XVIIIст. //Галицька брама, - Львів, 2007, №5-6. С. 44-45).

57. Парацій В. Пізньосередньовічні замчища в басейні річки Золота Липа //Галицька брама, - Львів, 2007, №5-6. С. 37-38).

Олександр Бондар (Чернігів), аспірант кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка

Ігор Кондратьєв (Чернігів), доцент кафедри всесвітньої історії Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук

Археологічні розвідки на території селища XVII – XIX ст. Пересаж у 2011 р.

В останній час археологічне вивчення козацьких старожитностей все частіше привертає увагу дослідників. Але увага археологів зосереджена, в основному, на значних пам'ятках козацької доби, зокрема, Батурині, Чигирині та ін. А от дослідження неукріплених поселень, сіл та хуторів XVII – XVIII ст. на сьогодні цілеспрямовано не проводяться, а здійснюються, в основному, під час охоронних